

Нетребчук Л.Н.

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ЛОКАТИВНОСТІ В РОМАНІ ЛІНИ КОСТЕНКО “МАРУСЯ ЧУРАЙ”

На сучасному етапі розвитку української мови аналіз номінативних процесів виходить на якісно новий рівень. Проблема статусу та функціонування категорії локативності в сучасній українській літературній мові вивчена недостатньо. Цим зумовлена актуальність дослідження.

В українському мовознавстві відсутня цілісна характеристика мовних засобів на позначення просторових відношень; у більшості досліджень розглядаються лише прийменниково-відмінкові форми іменника та прислівники. У межах традиційної граматики локативні словоформи та предикативні структури зі значенням місця розглядали О.П.Безпалько, І.Р. Вихованець, О.С. Мельничук, М.Я. Плющ, І.І. Слинько, Є.К. Тимченко, І.Г. Чередниченко та інші. Останнім часом з'являються дослідження категорії локативності за принципом функціональності, що ґрунтуються на вченні О.В. Бондарка та інших лінгвістів про функціонально-семантичне поле (ФСП). Р.О. Христианінова [2003] розглядає ядро та периферію складнопідрядних локативних речень; О.В. Кардашук [1998] на матеріалі прикметників української мови виявляє семантичне поле простору, його структуру та внутрішні зв'язки; О.В. Виноградова [2001] здійснює комплексний аналіз категорії локативності у функціональному аспекті: визначає її статус і структуру, виявляє засоби вираження семантики локативності на лексичному, морфологічному та синтаксичному рівнях, досліджує текстотвірну функцію категорії локативності тощо.

Важливе значення для сучасного мовознавства (особливо в галузі лінгвістики тексту) має аналіз репрезентації функціонально-семантичної категорії локативності на рівні тексту, в якому якнайповніше розкриваються всі мовні засоби вираження цієї категорії.

Мета роботи: визначити статус категорії локативності в сучасній українській літературній мові та дослідити її функціонально-семантичні особливості в романі Ліни Костенко “Маруся Чурай”.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання:

1) систематизувати й узагальнити дослідження мовознавців щодо статусу функціонально-семантичної категорії локативності;

2) виявити засоби вираження семантики локативності на різних мовних рівнях;

3) дослідити текстотвірну функцію категорії локативності в романі Ліни Костенко “Маруся Чурай”.

Категорія локативності – це семантична категорія, що об'єднує всі різновиди просторового значення. Вона пов'язана із сприйняттям людиною навколишнього світу, зокрема різних просторових характеристик, і відображенням його у мовленні. Три фундаментальні категорії буття і мислення – простір, рух і час – утворюють своєрідну “систему координат”, за допомогою якої людина вимірює себе у навколишньому середовищі, сприймає світ та створює у своїй свідомості його образ.

Простір у людській свідомості знаходить своє відображення у вигляді перцептуальності, що є результатом суб'єктивного сприйняття реальності. В свою чергу перцептуальний простір виявляється на різних рівнях мовної системи. Мовні засоби виконують тут посередницьку роль між людською свідомістю в її пізнавальній діяльності та об'єктивною дійсністю, на яку спрямована ця діяльність.

Отже, категорія локативності виражає відображені в людській свідомості різні просторові відношення предметів та явищ: місцезнаходження, дистантність розташування, напрямок руху тощо.

Категорія локативності не існує в мовній системі відокремлено, так чи інакше вона пов'язана з іншими мовними категоріями: темпоральності, аспектуальності, умовності, якості, суб'єктності та об'єктності. Найчастіше зустрічається темпорально-локативна взаємодія, що окреслює існування предмета в часі та просторі. Порівняймо: *іде городами, третя ніч пливе над яворами, мчати крізь день і крізь ніч*.

Потрібно також наголосити на антропоцентризмі категорії локативності – однієї з її характерних рис, що прямо пов'язана в мові з дейксисом. Наприклад, вказівки на ступінь віддаленості об'єкта, що виражається вказівними займенниками (“цей” - “той”); частками (“ось” - “он”); на просторову локалізацію факту, про який повідомляється, за допомогою обставинних прислівників (“тут” - “там”).

О.В. Виноградова [2001] зазначає, що “категорія локативності сучасної української мови має морфологізований вияв у парадигмах імені, тобто їй властивий предметний характер” [1, с. 6].

Основними мовними засобами вираження категорії локативності є: лексичні, морфологічні, словотворчі та синтаксичні, що найповніше реалізуються в творчості Ліни Костенко.

Роман Ліни Костенко “Маруся Чурай” відтворює історичне минуле України 17 століття. Важливу роль у змальованні давньої історичної епохи відіграють різноманітні засоби вираження категорії локативності.

Поширену групу складають **морфологічні засоби**. Слід зауважити, що такі групи ми виокремлюємо лише умовно, адже в контексті просторове значення передається різними мовними засобами, які дуже часто взаємопов'язані та взаємообумовлені. Наприклад, морфологічні засоби тісно пов'язані з лексичними (з семантикою слів), зі словотворчими тощо.

Найрозгалуженішу в плані семантики та кількості становлять прийменниково-відмінкові субстантивні форми, що можуть передавати різноманітні статичні та динамічні просторові характеристики: позначають місце у внутрішніх межах предмета та на його поверхні, дистантне розташування, шлях руху, вихідні та

кінцеві точки руху тощо. І.Р. Вихованець нараховує понад 130 просторових прийменників, у складі яких виділяються семантичні підгрупи залежно від локативної конкретизації:

1) прийменникові конструкції, що позначають місце дії (*де?*) – статична локалізація одного предмета щодо іншого. Найчастіше вживаються моделі **у(в)** + М.в.: *в Полтаві, у битвах*; **на** + М.в.: *на землі, на Пиляві*; **над(наді)** + О.в.: *над Ворсклою, над руїнами, над самим краєм*; **біля** + Р.в.: *біля воріт, біля дороги*; **за** + О.в.: *за дверми, за Полтавським ровом*; менш вживані – **під** + О.в.: *під Берестечком, під яворами*; **коло** + Р.в.: *коло млина*; **між** + О.в.: *між корчами*; **перед(перед)** + О.в.: *перед в'язом*; **край** + Р.в.: *край шляху*; **при** + М.в.: *при дорозі*; **поза** + О.в.: *поза городом* тощо;

2) конструкції з семантикою динамічної локалізації одного предмета щодо іншого з вказівкою на вихідну або кінцеву точку поширення дії або стану:

- моделі на позначення вихідного пункту руху (*звідки?*) – **з (із)** + Р.в.: *з греблі, із води, із Січі*; **від** + Р.в.: *від Київських воріт*; **з-під (із-під)** + Р.в.: *з-під Берестечка, із-під землі, з-під Полтави*;

- моделі на позначення кінцевого пункту руху (*куди?*) – **у (в)** + З.в.: *в Січ, у похід*; **на** + З.в.: *на Білу, на прощу*; **до** + Р.в.: *до дверей, до Лаври*; **під** + З.в.: *під Білу Церкву, під Дубно*.

Для цієї підгрупи характерні також парні конструкції, в яких вказується одночасно початковий і кінцевий пункти руху і, навпаки. Наприклад, *од Лубен до самої Волині, в Рокитне із Полтави, з гори в долину, до Києва з Лубен* тощо;

3) конструкції з семантикою динамічної локалізації предмета у зв'язку з тим або іншим шляхом переміщення, руху його у просторі – **по** + М.в.: *по Україні, по Полтаві, по усіх церквах*; **крізь** + З.в.: *крізь туман*.

Значення шляху руху може передавати і безприйменниковий орудний відмінок. Наприклад: *іде городами, ходить берегами, ярами йшов*.

Прийменниково-відмінкові форми субстантивів якнайповніше розкривають сутність категорії локативності в романі. Вони виконують текстотвірну функцію, конкретизуючи певні події та мотивуючи реальну дію. У романі можна виділити різні типи просторової локалізації – глобальна (події Визвольної війни 1648-1654 рр.; картини руїн по всій Україні тощо); подійна (зміна подій і відповідно - їх просторових характеристик); суб'єктна, що пов'язана з місцезнаходженням і сприйняттям мовця (перебування Марусі під вартою).

Серед морфологічних засобів вираження категорії локативності значну роль відіграють прислівники місця й напрямку.

Прислівники місця вказують на своєрідну фіксовану локалізацію дії чи стану в просторі : *близько, кругом, позаду, зверху, докола, вгорі, бозна-де, ніде, де, десь, тут, отут, там, отам, далеко* та інші. Порівняймо: "... *десь далеко поза грушами ...*" [3, с.107], "*десь, може, там зустрінемося*" [3, с.85].

За семантикою можна виділити такі підгрупи прислівників:

- ті, що позначають конкретні, точно визначені просторові координати (*тут, там, позаду*);
- ті, що позначають невизначену просторову локалізацію (*десь, бозна-де*);
- ті, що позначають відсутність будь-якої локалізації подій (*ніде*).

Прислівники місця часто відіграють у художньому тексті важливу роль. У романі "Маруся Чурай" Ліна Костенко для змалювання широкої панорами подій загарбницької війни та її наслідків використовує антонімічну пару "тут" - "там": *Там відступало військо Остряниці./ Тут села збив копитами Кончак* [3 , с. 122]. Для протиставлення різних політичних систем: *У нас тут гетьманат, у вас там королі* [3, с.169].

Прислівники напрямку дії або руху: *туди, сюди, вліво, управо, звідки, звідси, звідти (звідтіля), вслід, увсібіч, вниз, нікуди, додому, угору (вгору), ушир (вишир), звідусіль, здалеку, сюди-туди, упростяж*.

За значенням можна виокремити такі підгрупи:

- прислівники із значенням початкового пункту руху (*звідси, звідти, звідусіль, здалеку*);
- із значенням кінцевого пункту руху (*туди, сюди, вліво, вправо, додому*);
- із значенням заперечення вихідного або кінцевого пункту руху (*нікуди, нізвідки*).

Серед морфологічних засобів вираження категорії локативності можна виокремити також вказівні частки, що в контексті виконують дейктичну функцію і мають чітко визначений локативний характер. Порівняймо: "*А он уже й видніє з даліни / столиця Вишневецького - Лубни*" [3, с.122]; "*І ось він, Київ, за валами, він!*" [3, с.140]; "*Ген-ген у полі бовваніє чата ...*" [3, с.181]; "*Вже онде щось і сіють у долині*" [3, с.185].

У реченні вказівні частки можуть позначати локалізацію дії або явища як самостійно, так і в поєднанні з іншими виражальними засобами; при цьому вони позначають різні просторові відношення відповідно до суб'єкта мовлення (семантика близькості та віддаленості). У відповідних мовленнєвих ситуаціях вказівні частки використовуються як засоби актуалізації компонентів окремих висловлювань, підкреслення. У художньому тексті частки увиразнюють та інтенсифікують образи, надають мовленню емоційного забарвлення.

Поряд із морфологічними засобами вираження категорії локативності в сучасній українській літературній мові виступають словотворчі засоби, які представлені дієслівними префіксами з семантикою просторових відношень. Сема руху, переміщення модифікується у плані різних напрямів щодо того чи

іншого об'єкту, локалізації у просторі, щодо початкової або кінцевої межі переміщення тощо.

Значення “наближення до чого-небудь” передається за допомогою префіксів: **до-** (*доплив, добиралась*), **під-** (*підходять*), **при-** (*прийшла, припасти*).

Значення “переміщення всередину об'єкту” – за допомогою префіксів: **в-** (*ввести*), **за-** (*заходить*).

Значення “переміщення ізсередини якого-небудь об'єкту” – за допомогою префіксів: **ви-** (*вийшов, виповз, випустили*) та ін.

Словотворчі засоби детермінують вживання прийменниково-іменникових слівформ у місцевому, орудному, рідше - у родовому та знахідному відмінках; прислівників. Наприклад: *ввести у дім, припасти до стрепен*.

Таким чином, словотворчі засоби виконують допоміжну функцію для вираження категорії локативності.

Значну роль для означення просторових відношень виконують **синтаксичні засоби**, що представлені **складнопідрядними реченнями з підрядними місця**, підрядна частина яких виступає у функції обставини місця щодо головної частини речення (або уточнює цю обставину).

Підрядні місця відповідають на питання *де? куди? звідки?* і вказують на місце, напрям, вихідний або кінцевий пункт дії, про яку повідомляється в головній частині речення. З головною підрядні частини з'єднуються за допомогою сполучних слів *де, куди, звідки*, яким відповідають співвідносні *тут, там, десь, туди, кудись, звідти*. Крім цього, в головній частині іноді зустрічаються і прислівники *скрізь, усюди*. Підрядні місця можуть:

1) відноситись до головної частини в цілому, виконуючи роль розгорнутої обставини: *Був на Пиляві, і на Жовтих Водах, / і скрізь, де полк Полтавський воював* [3, с.12]; *Йди туди, ізвідки ти прийшов* [3, с. 90];

2) розкривати значення співвідносних сполучним словам вказівних прислівників- обставин місця в головній частині: *А там, де жив всевладний Єремія, / де поросли вже дикі чагарі, - / ще кам'яною щелепою змія / щербатий мур чорніє на горі* [3, с. 124];

3) уточнювати обставину місця головної частини, виражену прислівником: *Куди не глянеш в даль оцю окрестну- / тут споконвіку скрізь лилася кров* [3, с.122].

Синтаксичні засоби повно й послідовно створюють локальні мікроситуації, що об'єднуються в цілісну тканину художнього тексту. Ці предикативні конструкції перебувають у складних взаємозв'язках з іншими мовними засобами, характеризуючи різноманітну статичну та динамічну локалізацію дії або стану.

Розгалужену та поширену групу мовних засобів вираження категорії локативності складають **лексичні засоби**, які можна характеризувати за різними показниками: за особливостями вживання (функціонування), за семантикою тощо. У лексичному значенні слова знаходить своє відображення позамова дійсність, що об'єднує навколишнє середовище, тобто живу й неживу природу в різних виявах матеріальних об'єктів, явищ та відношень між ними, і внутрішній світ людини, яка сприймає, аналізує та узагальнює факти об'єктивної реальності, створює матеріальні та духовні цінності. Таким чином, категорія локативності перш за все виражається в семантиці слів, охоплюючи при цьому всю різноманітність просторових значень та відношень. У романі “Маруся Чурай” поетеса користується широким спектром локативів для характеристики локусів міста, приміщень, природи, всієї України, а також для означення стану головної героїні. Наприклад, Маруся у в'язниці пригадує дні своїх зустрічей з коханим Грицем: *“Бездонне небо і безмежний світ, / а нам всього по вісімнадцять літ”* [3, с.45], де прикметники в словосполученнях *“бездонне небо”* та *“безмежний світ”*, позначають неосяжність простору у сприйнятті героїні. І, як протиставлення, виступає її теперішнє становище, окреслене локусом в'язниці, виражене односкладними номінативними реченнями: *“Стіна. Стіна. І грати. І стіна”* [3, с.42]. Внутрішній світ Марусі допомагають розкрити слова з просторовою семантикою: *“... нема нічого. Пустка. Порожнеча”* [3, с.57]. Отже, категорія локативності дає змогу досягнути не лише просторові координати роману, перебіг подій, а й розкрити внутрішній світ героїв та сприйняття ними тогочасного навколишнього світу.

У романі “Маруся Чурай” категорія локативності більшою мірою виявляється в таких групах лексичних засобів:

1. **Метафори** з просторовою семантикою на позначення стану головної героїні: *“Сама від себе ще така далека”* [3, с.45], *“Гшла крізь очі, мов крізь колючину, / обдерта до кривавої роси”* [3, с.68]; і для характеристики навколишнього середовища: *“...І третя ніч пливе над яворами. / Десь тиша Ворсклу переходить вбрід”* [3, с.83], *“І далина на всі чотири боки / Перехрестилась чорним вітряком”* [3, с.157]. У романі метафори функціонують як художні тропи, що характеризуються зближенням на основі порівняння або асоціативних зв'язків між елементами реальної дійсності і визначають індивідуальний стиль творчості поетеси.

2. **Протиставлення (антонімія)**. У тексті предмети, явища, дії та процеси характеризуються протилежними за своєю сутністю просторовими вимірами. Наприклад, Ліна Костенко для того, щоб порівняти два людських характери, використовує антонімічну пару *“небо”* і *“земля”* з семантикою локативності: *“Моя любов чолом сягала неба, / а Гриць ходив ногами по землі”* [3, с.53], *“Земля, земля... А небо твоє де?”* [3, с.54]. Варто зауважити, що в тексті слово “земля” вживається в декількох значеннях:

як верхній шар, поверхня Землі; як ділянка певної площі, що має власника та використовується з господарською метою. А у поданих прикладах це слово вжито у переносному значенні, де “небо” уособлює високість духу та почуттів, а “земля” – навпаки.

У романі представлені, крім загальномовних, контекстуальні антоніми. Порівняймо: “*В життя приходиш чистий і красивий. / З життя ідеш заморений і сивий*” [3, с.153]. Протиставлення виділених прикметників можливе лише в даному контексті, а поза ним антонімічні відношення втрачаються.

У тексті антонімія використовується із стилістичною метою: створення ефекту контрасту, антитези для увиразнення якого-небудь зображуваного явища тощо.

3. **Фразеологічні звороти** в романі “Маруся Чурай” у більшості випадків модифікуються, тобто поширюються додатковими компонентами, внаслідок чого вони актуалізуються відповідно до конкретної ситуації: “*Він народився під такою зіркою*” [3, с.22], “*Від того кидавсь берегу до того*” [3, с.22], “*Як я крізь землю там не провалився?*” [3, с.82]. Фразеологізми з просторовою семантикою у романі різні за своїм походженням. Наприклад, одні з них ґрунтуються на спостереженнях за навколишньою дійсністю, інші – біблійного походження. Порівняймо: “*Від того кидавсь берегу до того*” [3, с.22] та “*Ішла на прощу, а потрапила / чи то в Содом, чи то в Гоморру*” [3, с.142].

Фразеологічні звороти увиразнюють мовлення, надають йому різноманітного емоційного забарвлення, створюють експресивний фон – від знижено-просторічного до урочистого та піднесеного.

В результаті дослідження ми дійшли таких висновків:

1. Категорія локативності – це функціонально-семантична категорія, що об’єднує всі різновиди просторового значення. Вона пов’язана із сприйняттям людиною навколишнього світу, зокрема різних просторових характеристик (місцезнаходження предметів та явищ, дистантність розташування, напрямку руху та інше), і відображенням його у мовленні. Категорія локативності взаємодіє з іншими мовними категоріями: темпоральності, аспектуальності, умовності, суб’єктності, об’єктності тощо; має виражений антропоцентричний характер.

2. Основні мовні засоби вираження категорії локативності:

- **морфологічні** (прикметниково-відмінкові субстантивні форми, безприйменниковий орудний відмінок, прислівники місця й напрямку, вказівні частки);

- **словотворчі** (дієслівні префікси з семантикою просторових відношень);

- **синтаксичні** (складнопідрядні речення з підрядними місця);

- **лексичні** (метафори, антоніми, фразеологічні звороти з просторовою семантикою).

3. Категорія локативності виконує в романі текстотвірну функцію, конкретизуючи події та мотивуючи реальну дію. У творі можна виокремити різні типи локалізації: глобальна, подійна, суб’єктна, які перетинаються між собою, створюючи цілісну структуру художнього твору.

Джерела та література

1. Виноградова О.В. Функціонально-семантична категорія локативності в сучасній українській літературній мові: Автореф. дис. канд. філол. наук. - Київ: Ін-т укр. мови, 2001. - 19 с.
2. Кардашук О.В. Семантичне поле простору: статус, структура, внутрішні зв’язки (на матеріалі прикметників української мови): Автореф. дис. канд. філол. наук. - Кіровоград, 1998.- 16 с.
3. Костенко Ліна. Маруся Чурай: Історичний роман у віршах. - К.: Рад. письм., 1979. - 189 с.
4. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Яреца. - М.: Сов. энциклопедия, 1990. - 685 с.
5. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А.П.Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; За ред. А.П.Грищенка. - 3-тє вид., допов. - К.: Вища шк., 2002. - 439 с.
6. Сучасна українська мова: Підручник / За ред. О.Д. Пономарева. - К.: Либідь, 2001. - 400 с.
7. Українська мова. Енциклопедія. (Редколегія: Русанівський В.М., Тараненко О.О., Зяблюк М.П. та ін.). - К.: Укр. енцикл., 2000. - 752 с.

Аннотація

Нетребчук Л.Н. Средства выражения категории локативности в романе Лины Костенко “Маруся Чурай”.

Статья посвящена исследованию функционально-семантических особенностей категории локативности: определяется её статус и существующие языковые средства выражения; рассматриваются

взаимосвязи с другими языковыми категориями; выявляется антропоцентрический характер локативов; анализируется реализация локативности в тексте.

Summary

Netrebchuk L.N. Means of the expression of the category of locativity in the novel of Lina Kostenko “Marusja Churai”.

The article is devoted to the research of functional- semantic features of the category of locativity: the status of this category and existing linguistic means of expression are determined; interconnections with other linguistic categories are investigated; anthropocentric nature of locatives is revealed; the realization of locativity in the text is analysed.

УДК : 8-3-312.1+ 4(Укр)

Ключові слова: функціонально-семантична категорія, категорія локативності, мовні засоби вираження.